

Регламентація здорового способу життя в навчальних закладах Російської імперії в другій половині XVIII ст.

Національний університет фізичного виховання і спорту України (м. Київ)

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному світі велика увага приділяється стану здоров'я молодого покоління. Уряди різних країн розробляють спеціальні програми оздоровлення нації, намагаються створювати умови для повноцінного життя своїх громадян. Велике значення в системі фізичної підготовки дітей та юнацтва відводиться заняттю фізкультурою в навчальних закладах. Перед педагогами ставиться завдання зацікавити молодь займатися спортом, фізичною підготовкою. У зв'язку з цим уроки фізкультури мають перетворитися на улюблені дисципліни учнів. Ми не повинні повторювати помилки своїх попередників, змушуючи школярів складати нормативи й перетворюючи заняття на додаткові години з початкової фізичної підготовки, як це було в Російській імперії та Радянському Союзі.

Поняття «здоровий спосіб життя» включає не лише рухову активність, а й здорове харчування, побут, гігієну. На жаль, сьогодні на ці проблеми не звертається належна увага, як у попередні роки. Тому лише з урахуванням історичного досвіду з проблеми регламентації здорового способу життя молоді ми можемо зробити значний крок до здорової нації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Безсумнівно, дослідженням питання історії формування здорового способу життя в Російській імперії займалася плеяда вітчизняних учених (А. Цьось, Л. Вострокнутов, М. Крук). Окремі аспекти з приводу становлення системи освіти за часів правління імператриці Катерини II вивчали Т. Земляна, О. Павличова, Н. Кацалова. При цьому варто відзначити, що поза увагою науковців залишилися проблеми комплексного вивчення нормативно-правової бази здорового способу життя молоді в освітніх закладах Російської імперії в другій половині XVIII ст.

Завдання дослідження – на основі джерельної бази провести комплексний аналіз нормативно-правових актів XVIII ст. й з'ясувати особливості формування здорового способу життя в навчальних закладах Російської імперії в період правління імператриці Катерини II.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Російська імператриця Катерина II, яка прийшла до влади в результаті державного перевороту 1762 р., значну увагу приділяла вихованню дітей, їхньому здоров'ю. У 1764 р. педагогами розроблено спеціальні рекомендації для батьків, що регламентували виховний процес, котрий поділено на п'ять етапів: 1) народження до закінчення грудного віку; 2) 5–6 років; 3) 5–10 р.; 4) до 12 р.; 5) 12–16 років. Для кожного віку передбачено окрему програму виховання.

У грудному віці дітей радили віддавати здоровій годувальниці, котра виконувала свої функції впродовж 10–15 місяців. Немовля пропонувалось обгортати м'якою й сухою тканиною та вовняною ковдрою; тримати на свіжому повітрі. Із дев'яти місяців, коли малюк починає вчитися ходити, рекомендувалося його не сповивати й надати можливість самостійно робити перші кроки без сторонньої допомоги. У цей же період дитина поступово мала відвикнути від грудного молока та перейти на звичайне харчування, виключаючи грубу й важку для шлунка їжу [7, 9–11].

У наступний період розвитку малюка слід було одягати в одяг вільного крою, який би не заважав кровообігу. Харчовий раціон обмежувався сумішшю з борошна від сухарів якісного хліба й молочними продуктами, невеликою кількістю м'яса. Не рекомендувалося годувати дитину кашами з борошна та солодощами [7, 12–13]. Для покращення стану здоров'я малята багато часу мали проводити на свіжому повітрі, граючись у розвивальні ігри. На думку педагогів, потрібно приділяти увагу становленню правильної постави, батькам радили слідкувати, щоб нащадок ходив великими кроками, із піднятою головою, розгорнутими назад плечима й втягнутим животом [7, 15–16].

Із п'яти до 10 років діти одягали просторий та простий одяг, котрий не заважав вільно рухатися й гратися. В інструкції рекомендували загартовувати дівчат і хлопчиків, тому не одягати зайвого в теплу погоду. До 9-річного віку заборонялося взуття на підборах, а також вузьке. Батькам радили, щоб уникнути захворювань, не економити гроші, одягаючи своїх дітей у поношений одяг. Їжа також мала бути простою, із раціону виключали пряні страви, каву й шоколад. Із цього часу вихователям радили

обмежити тривалість сну; дитячу кімнату, що розміщувалася на півдні, варто часто провітрювати. Дітям доводилося спати в холодних кімнатах на твердій поверхні [7, 17]. У цей період хлопців і дівчат поступово привчали до навчання. Матеріал пропонували засвоювати, стоячи за партою, котра за висотою сягала грудей учня. Уважалося, що таким чином укріплювалися м'язи, формувалася рівна постава. Весь вільний час дітки проводили на свіжому повітрі, незважаючи на погодні умови, гралися в ігри: кеглі, кидання каміння, боротьбу. Рекомендувалися звичайні прогулянки босоніж [7, 20]. У виховному процесі батьки повинні були уникати тілесних покарань, щоб не принижувати малюка й учити його брехати. Найдієвішим способом змусити дитину слухатися визнавалося позбавлення чогось найбажанішого – прогулянки, солодощів, іграшок.

У молодшому підлітковому та підлітковому віці пропонували привчати до простих страв в обмеженій кількості. Запивати їжу слід звичайною водою, дозволялось уживати також вино, розбавлене водою, для уникнення шлункових хвороб. Посилилися вимоги й до сну. Як і раніше, дітям дозволяли спати лише на солом'яному, вовняному чи волосяному матраці, витягнувши тіло й поклавши голову низько на подушку. Лягати спати доводилося рано, прокидатися – до зорі, щоб прогулятися на свіжому повітрі [7, 23–24]. у цьому віці збільшувалося фізичне навантаження хлопчаків і дівчат. Крім прогулянок на вулиці, ігор, рекомендувалося займатися танцями, фехтуванням (для хлопчиків) та їздою верхи [7, 29]. Велася боротьба зі шкідливими звичками, азартними іграми, але при цьому дозволялось уживати в обмеженій кількості тютюн як лікарський засіб [7, 30].

Проте ці рекомендації використовувалися виключно для виховання дітей із дворянських родин, які отримували домашню освіту. Подібних рекомендацій для виховання молодого покоління з нижчих верств населення не існувало. Проте Катерина II цікавилася проблемою освіти дітей бідних міщан та селян. Так, з ініціативи І. Бецького в 1764 р. відкрито Імператорський виховний будинок у Москві – благодійний навчально-виховний заклад для сиріт, безпритульних, підкидьків.

До семирічного віку малюків привчали до легкої фізичної праці. Із семи років малі ходили до школи й щодня впродовж години навчалися читати й основ віри. Одночасно хлопчиків учили в'язати панчохи, ковпаки, сітки, основ садівництва; дівчат – в'язати та плести мережево [6, 16].

У молодшому підлітковому віці (із 10 до 14 років) сиріт навчали рахувати, писати й Катехізісу. Значний акцент робився на вивчення основ різних ремесл: плетіння, в'язання, ткацтва, шиття, садівництва й домоводства. Із 14 років підлітків віддавали навчатися ремесел на фабрики та в майстерні [6, 37]. Найталановитіші вихованці мали змогу продовжити навчання в університеті чи художній академії. У статуті виховного будинку відсутня інформація про розпорядок дня дітей, про заняття спортом, проте передбачено штат медичних робітників (лікар, лікарі, повивальні бабки), які стежили за здоров'ям сиріт [6, 33].

Крім того, упродовж 60–70-х рр. XVIII ст. імператриця розглянула низку проектів Ф. Дільтея, Г. Міллера, Т. Клінгштета, Г. Теплова з приводу відкриття шкіл для дітей із нижчих верств населення. Лише 7 листопада 1775 р. Катерина II затвердила «Установи для управління губерній Всеросійської імперії», де в статті 384 визначено статус народних шкіл. Ці навчальні заклади відкривалися в усіх містах і великих селищах, де могли навчатися діти бідняків безкоштовно й заможних – за невелику платню. Хлопчиків навчали грамоти, письма та малювання. Про введення дисциплін, які б сприяли фізичному розвитку дітей, не йшлося. Щодо учнів забороняли застосовувати тілесні покарання.

Заняття проводили в усі дні, окрім неділі й свят, по дві години до обіду та після. У середу та суботу навчальний день скорочували до двох годин. 384 стаття містила вимоги з приводу санітарно-гігієнічних умов утримування шкільних приміщень. Рекомендували щодня прибирати клас і відчиняти вікна для провітрювання – улітку на весь день, узимку – на короткий проміжок часу [5, 272].

У цей же час формуються система середньої освіти. Із 1775 р. розпочинають функціонувати державні гімназії, де мали право навчатися хлопчики з усіх вільних станів. Дітей до гімназій приймали з 5–6 років; навчання тривало 12 років. Курс цих навчальних закладів складався з трьох класів по чотири роки навчання в кожному. В основу поділу на класи покладено звання й наміри учнів: 1) училища для вчених людей; 2) військові; 3) цивільні; купецькі. У двох перших класах навчання було однакове для всіх категорій, у старшому – спеціалізоване [3, 277]. Навчальна програма гімназій уключала низку дисциплін, таких як латинська, грецька, німецька й французька мови; географія, історія, статистика, математика, фізика, мінералогія, ботаніка, зоологія, теорія комерції та малювання. Велике навантаження навчальними предметами й уседоступність для всіх вільних суспільних станів робили гімназію непривабливою для дворян. У країні наприкінці XVIII ст. масово відкривають пансіони для шляхетних при гімназіях та університетах, де особливу увагу приділяли

дисциплінам, притаманним для «джентльменського» виховання, а саме: іноземним мовам, музиці, танцям, фехтуванню, верховій їзді. При цьому кількість цих предметів у розкладі залежала від прибутків навчального закладу й бажання батьків сплачувати за них кошти.

До типу середньої школи наближалися народні училища, започатковані в 1786 р. В усіх губернських містах відкривали чотирьохкласні училища, в уїзних – двокласні.

У двокласних училищах діти отримували початкову освіту, їх навчали грамоти, читання, арифметики та Закону Божого. Чотирьохкласні училища готували педагогічні кадри для двокласних закладів. Учні вивчали історію, географію, геометрію, фізику, механіку, малювання та іноземні мови [1, 646–647].

Статут народних училищ регламентує розпорядок дня учнів. День розпочинався об 6 год ранку, а завершувався не пізніше 22.00. Велику увагу відводили духовному вихованню, насамперед молитві, яку читали чотири рази на день: уранці, перед і після вживання їжі та ввечері. Паралельно учнів привчали до тверезості, радили уникати азартних ігор [1, 669].

Навчання тривало по шість годин на день: три – до обіду й три – після. У часи відпочинку рекомендувалося займатися малюванням [1, 663–664]. На жаль, розклад училищ не передбачав дисциплін із фізичного виховання.

У другій половині XVIII ст. функціонують навчальні заклади для дівчат, адже раніше освіту паньки отримували виключно вдома. Так, 5 травня 1764 р. в Петербурзі розпочинає роботу Імператорське виховне товариство шляхетних дівчат, відоме всім як Смольний інститут. Цей навчальний заклад готував освічених дружин для дворян і гарних матерів, здатних правильно виховувати своїх дітей. В Інститут приймали дівчаток від 5–6 років на строк навчання 12 років, при цьому батьки не мали права забирати своїх дітей до закінчення закладу [2, 743].

Процес навчання поділявся на чотири етапи, залежно від віку учениць: 1) від 5–6 років до 9; 2) із 9- до 12-річного віку; 3) 12–15 років; 4) 15–18 років. На кожному етапі дівчатка вивчали певний перелік дисциплін. Так, у молодшому віці акцент робили на мови, арифметику, малювання, музику й танці. Із дев'ятирічного віку додавали географію, історію та економіку. Третій етап передбачав освоєння основ джерелознавства, архітектури й геральдики. Старші учениці повторювали весь пройдений матеріал, а також удосконалювали свої манери, засвоювали правила етикету [2, 744]. Упродовж усього терміну навчання дівчата займалися рукоділлям та вивчали основи домоводства.

У статуті Інституту визначався й розпорядок дня вихованок. День розпочинався та закінчувався молитвою; у неділю й на великі свята дівчата разом із наставницями в обов'язковому порядку відвідували церковну службу, під час якої їм заборонялося розмовляти між собою. Потрібно було з острахом і повагою слухати священика [2, 750].

Тричі на день учениці відвідували спільну їдальню. Їм дозволялися вживати лише просту й здорову їжу. Під час частування наставниці повинні були вчити вихованок столового етикету та слідкувати за правильною поставою. Велику увагу приділяли гігієні (миттю рук, полосканню ротової порожнини) і до прийому їжі, і після [2, 752].

Удень дівчата навчалися, певні години відводилися на розваги та ігри. Перед наставницями ставилося завдання, щоб залучати до забав абсолютно всіх учениць [2, 753]. День для вихованок різного віку закінчувався в окремий час. Наймолодшим дітям на сон виділялося дев'ять годин; другій віковій групі – вісім, третій – сім годин 30 хвилин, найстарші спали шість з половиною годин. Відпочивали учениці в спільних великих кімнатах, котрі мали камін та витяжку для кращого провітрювання приміщення. За здоров'ям дітей слідкували лікарі, посади яких передбачені в штатному розкладі [2, 754–755].

У 1765 р. зі згоди Катерини II розпочинає роботу особливе училище при Воскресенському Новодівичому монастирі для малолітніх дівчат із міщанського стану. Учениці навчалися за тією ж програмою, що й шляхетські дівчата [8, 18–20]. Згодом подібні заклади відкриваються впродовж XIX ст. в Москві, Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі, Києві, Казані, Іркутську, Саратові та Тефлісі.

Паралельно діють і спеціалізовані освітні заклади – військові. У 1767 р. за наказом Катерини II відкрито Імператорський сухопутний кадетський корпус у Петербурзі для підготовки кадрових офіцерів. На навчання хлопчиків приймали з 5–6-річного віку на термін 15 років. Як і в інших навчальних установах, кадети отримували освіту в п'яти класах: 1) 5–9 років; 2) 9–12 років; 3) 12–15 років; 4) 15–18 років; 5) 18–21 рік.

У перші три роки діти вивчали мови, математику, логіку, красномовство, фізику, історію, географію, механіку; додатково – астрономію, основи військового мистецтва, фортифікацію й артилерію, хімію, морські науки. Розклад молодшого класу містив низку т. зв. мистецьких дисциплін, а саме: малювання, живопис, гравюру, архітектуру, скульптуру, музику, танці й фехтування [7, 80].

У другому та третьому класах у розклад додавали такі предмети, як хронологія, геометрія, міфологія, основи слов'янської мови, латинь для обдарованих кадетів та правила гарних манер [7, 92].

В останніх двох класах головний акцент робився на виховання майбутнього офіцера, тому юнаки повністю перебували під контролем вихователів-військових. У четвертому класі вивчали математику, філософію, красномовство, християнську етику, військові науки й науки мистецького циклу: малювання, фехтування, верхову їзду. Увагу випускників зосереджували на Законі Божому, військових науках, архітектурі та мистецьких науках [7, 100]. У будь-якому віці кадетам рекомендувалося проводити якомога більше часу на свіжому повітрі, грати в різноманітні ігри.

Статут Корпусу забороняв застосовувати стосовно кадетів тілесні покарання. Наставники мали переконувати хлопчаків виконувати завдання, дотримуватися дисципліни. Мотивацією для кадетів слугували різноманітні нагороди – медалі, які вони носили на мундири [7, 108].

Оскільки цей навчальний заклад готував кадрових офіцерів, то значну увагу приділяли фізичній підготовці учнів. Із раннього дитинства кадетів привчали нести караульну службу в будь-який час і при будь-якій погоді. Водночас відсутня спеціально розроблена програма з фізичного виховання хлопчаків. Аналіз статуту доводить, що їх навчали верхової їзди, давали додаткові знання стосовно утримання коней, фехтування й танців. Знову ж таки навчальну програму розроблено в межах т. зв. «джентльменського виховання». Гімнастика в документі не згадується. Цю дисципліну як обов'язкову введено в усіх кадетських корпусах країни лише в 1830 р. [4, 124].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у другій половині XVIII ст. в Російській імперії велику увагу приділяли системі освіти та вихованню молодого покоління. За наказом Катерини II, педагогами розроблено спеціальну інструкцію з виховання дворянських дітей, де велику увагу приділили регламентації здорового способу життя останніх. Крім того, у країні відкривається низка початкових і середніх навчальних закладів для всіх вільних верств населення. Велике значення в навчальному процесі відігравали іноземні мови, при цьому фактично не приділялось уваги фізичному вихованню. Лише вихідці із заможних дворянських родин за додаткову платню мали змогу займатися танцями, фехтуванням і верховою їздою. У навчальних програмах усіх освітніх установ відсутній такий предмет, як гімнастика, яку почнуть викладати у військових закладах із 1830 р., а в цивільних – із 1889 р. Фізичне виховання дітей зводилося до прогулянок та ігор на свіжому повітрі. Ситуація розпочне змінюватися лише з другої половини XIX ст., коли суспільство зрозуміє значення фізичної культури для повноцінного розвитку особистості.

Джерела та література

1. Высочайше утвержденный Устав народным училищам в Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : [б. и.], 1830. – Т. XXII.
2. О воспитании благородных девиц в Санкт-Петербурге при Воскресенском монастыре; с приложением Устава и Штата сего воспитательного общества // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : [б. и.], 1830. – Т. XVI.
3. Рождественский С. В. Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – Т. I. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912.
4. Сеницын С. Д. Гимнастика в русской армии в первой половине XIX века / С. Д. Сеницын // Очерки по истории физической культуры. – М. ; Л., 1949. – Вып. 4.
5. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : [б. и.], 1830. – Т. XX.
6. Учреждения и уставы касающиеся до воспитания и обучения в России юношества обоого пола, в удовольствие общества собраны и новым тиснением изданы. – СПб. : [б. и.], 1774. – Т. I.
7. Учреждения и уставы касающиеся до воспитания и обучения в России юношества обоого пола, в удовольствие общества собраны и новым тиснением изданы. – СПб. : [б. и.], 1774. – Т. II.
8. Учреждение особенного училища при Воскресенском Новодевичьем монастыре для воспитания малолетних девиц // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. : [б. и.], 1830. – Т. XVII.

Анотації

У статті з'ясовано, що з приходом до влади імператриці Катерини II в Російській імперії велику увагу приділяли питанням освіти й виховання молодого покоління. Розроблена урядом інструкція виховання дітей лягла в основу статутів освітніх закладів країни. Установлено, що в шкільних установах, крім навчального процесу, вагому роль відводили розпорядку дня, питанням гігієни. При цьому недооцінювали значення фізичного виховання для збереження здоров'я учнів. Аналіз документів другої половини XVIII ст. дає підставу стверджувати, що в жодному навчальному закладі не викладали такого предмета, як «гімнастика», фізичне виховання

обмежувалось іграми на свіжому повітрі, танцями, фехтуванням та верховою їздою. Однак і ці дисципліни викладали за окрему плату. Установлено, що лише з другої половини XIX ст. в суспільстві змінилося ставлення до спорту, фізкультури, а гімнастика поступово вводиться як обов'язковий предмет в усіх освітніх установах Російської імперії.

Ключові слова: виховання, здоровий спосіб життя, фізкультура, навчальні заклади.

Наталія Соколова. Регламентация здорового образа жизни в учебных заведениях Российской империи во второй половине XVIII в. В статье установлено, что с приходом к власти императрицы Екатерины II в Российской империи большое внимание уделялось вопросам образования и воспитания молодого поколения. Разработанная правительством инструкция воспитания детей положена за основу уставов образовательных учреждений страны. Установлено, что в школах, кроме учебного процесса, значительная роль отводилась распорядку дня, вопросам гигиены. При этом недооценивалось значение физического воспитания для сохранения здоровья учеников. Анализ документов второй половины XVIII в. дает основание утверждать, что ни в одном учебном заведении не преподавался такой предмет, как «гимнастика», физическое воспитание ограничивалось играми на свежем воздухе, танцами, фехтованием и верховой ездой. Но и эти дисциплины преподавались за отдельную плату. Отмечено, что только со второй половины XIX в. в обществе изменилось отношение к спорту, физкультуре, а гимнастика постепенно вводится как обязательный предмет во всех образовательных учреждениях Российской империи.

Ключевые слова: воспитание, здоровый образ жизни, физкультура, учебные заведения.

Nataliia Sokolova. Regulation of Healthy lifestyle in Educational Establishments of the Russian Empire is in the Second Half of XVIII Age. In the article it is defined that with coming to power of empress Ekaterina II in the Russian empire large attention was devoted to the questions of upbringing and education of the young generation. Developed by the government instruction of education of children has become a basis for regulations of educational establishments of the country. It is set that in schools except for educational process great role is devoted to order of the day, questions of hygiene. The meaning of physical education for preserving of health of pupils was underestimated. The analysis of documents of the second half of XVIII ages lets us state that such subject as «gymnastics» were not taught at any educational establishment, physical education was limited to the games on fresh air, dances, fencing and horse riding. These disciplines were taught for an additional payment. It is marked that only from the second half of XIX age in society the attitude towards sports, physical education, and gymnastics has changed and gradually they became obligatory subject at all educational establishments of the Russian empire.

Key words: education, healthy lifestyle, physical education, educational establishments.